

Middelalderens bibliotek på Trondenes

ROGNALD HEISELDAL BERGESEN

Preserved medieval books from the stone church at Trondenes in Northern Norway are investigated to illuminate distinct features of a book collection from the church. In particular, they testify to the use of early printed books (incunabula) in the late Middle Ages in Norway. The discussion relates to chronology and the functions of the church. The functions considered are connected to liturgy, canon law, collecting the tithe and the education of priests. Trondenes was an important church consisting of several priests in the late Middle Ages, and the place had been central ever since the Viking age. The presence of an obituary book and an antiphonal may signify a college consisting of many priests at Trondenes as early as the thirteenth century. The local canon law must have been a necessary tool dealing with management of the economic resources in the district. Several preserved library books from Trondenes indicate that the place was an important centre of knowledge in the sixteenth century.

Man må regne med at det var en betydelig boksamling på Trondenes i Sør-Troms før reformasjonen (Fig. 1).¹ Kirken var en kollegiatkirke i senmiddelalderen med et presteskap som omfattet 6–9 prester (Bergesen 2012: 108–114; Hansen 2003: 255; Lysaker 1987: 139–140). Koret var et av landets største, og utstyrt med fjorten korstoler (Fig. 2). Innredningen besto av åtte altere og minst syv alterskap. Slikt rikholdig inventar assosieres med en kompleks og døgntkontinuerlig liturgi, bestående av tidesang og messer. Kirker av denne type hadde vanligvis en større og mer sammensatt boksamling enn vanlige sognekirker (Edwards 1989: 176; Karlsen 2013a: 34; Oleson 1957: 502–510). Omfanget av boksamlingen på Trondenes er ikke kjent. Likevel finnes flere kilder som gir glimt inn i samlingens sammensetning i ulike perioder. Det er til sammen bevart fem bind og et pergamentblad fra stedet. I tillegg forteller seks ulike dokumenter fra perioden 1370 til 1812 om titler på bøker fra kirken. Disse kildene har tidligere ikke blitt sett i sammenheng med hverandre.

I denne artikkelen kartlegges dette materialet for å belyse særtrekk ved samlingen, relatert til kronologi og kirkens funksjoner i middelalderen. Det stilles spørsmål om samlingens funksjoner i forhold til liturgi, kirkerett, innkreving av tiende, teologisk

¹ Artikkelen er skrevet med støtte fra *Professor Oluf Kolsrud og hustru Borghild Kolsruds legat*; Takk til Lena Liepe og Espen Karlsen, Michael Schmidt og Per Sparboe for hjelp i arbeidet med artikkelen.

Fig. 1: Trondenes kirke, Sør-Troms. Ca. 1200–1430. Foto: Reidar Bertelsen.

*Fig. 2: Trondenes kirke, Sør-Troms: koret med de tre alterskapene i første stand.
Foto: Geir Gabrielsen, Sør-Troms Museum.*

fordypning og undervisning av prester. Anvendelsen av betegnelsen boksamling krever en spesifisering i og med at man kjenner flere boksamlinger fra norsk middelalder som enten var eid av en kirke, et kloster, en prest eller en stormann (Berulfsen 1948: 89–133; Holm-Olsen 1990: 124–144; Johnsen 1908: 79–96). I denne artikkelen knyttes betegnelsen til det mangfold av bøker som var tilgjengelig for det man må anta har vært en krets av lærde personer knyttet til Trondenes, ikke til én spesifikk eier. Enkelte av bøkene kan ha vært eid av kirken, andre av prester i dens krets. En beregning av bøkene antall er ikke en del av anliggendet her, ettersom de bevarte kildene alene ikke danner grunnlag for dette. Med unntak av det bevarte pergamentbladet og to i kilder omtalte bøker, er samtlige kjente arbeider i Trondenes-samlingen fra etter 1450. Først i fremstillingen presenteres de bevarte bøker og kilder som dokumenterer titler. Etter en foreløpig oppsummering av bokbestand og påfølgende fordypning om kirkens liturgiske bøker, kirkerettslige litteratur og biblioteks bøker, klargjøres samlingens kronologi. Avslutningsvis relateres samlingen til kirkens funksjoner.

Artikkelen er koordinert med et bokhistorisk prosjekt av professor Michael Schmidt, UiT Norges arktiske universitet, som analyserer boksamlingen på Trondenes fra middelalderen til 1810, med henblikk på opphav, nettverk og forbindelseslinjer mellom før- og etterreformatorisk religiøs og teologisk litteratur.² I hans prosjekt inngår også registrering og oversettelse av marginotater i de bevarte trykte bøker og 12 håndskrevne manussider, delvis fra tidlig moderne tid, som finnes i en av disse (Nasjonalbiblioteket, Pal 65).

Spor etter en boksamling

Martin Friedrich Arendt (1773–1823), som besøkte Trondenes mot slutten av 1700-tallet, opplyser at det var tolv bøker i kirken, og at de opprinnelig hadde vært en del av et større bibliotek (Berulfsen 1948: 89–133; Holm-Olsen 1990: 124–144; Johnsen 1908: 79–96).³ I dag kjenner man Arendts observasjoner fra et brev skrevet av statistikeren Fredrik Thaarup i København til den norske jurist og historiker Jens Chris-

² Hans prosjekt er en del av det flerfaglige prosjektet *The Protracted Reformation in Northern Norway* ved Universitetet i Tromsø, ledet av professor i historie Lars Ivar Hansen. Schmidts første arbeide i prosjektet er artikkelen “Das Trondenes Armarium, Versuch einer Rekontextualisierung” (under redigering).

³ Arendt var en lærd mann i kretsen rundt *Oldsagskommissionen av 1807* – forløperen til Nationalmuseet i København. Før 1799 hadde han virket som reisende antikvar i Norge, Sverige, Danmark og hertugdømmene.

tian Berg.⁴ Brevet forteller at: “i Tronæs Kirke er et Skab i Muren bag Alteret, hvor der findes omtrent 12 voll. in Folio. Levninger af et bibliothek, som i de ældre Tider ha været ved Kirken. Og hvoraf det vigtigste i Biskop Krogs Tid skal være bortflyttet” (Daae 1886: 185).

Fem av de tolv bindene som omtales må ha vært fem trykte bøker fra Trondenes som i dag finnes i Nasjonalbiblioteket i Oslo (Pal 61, Pal 65 og Pal 68). Disse ble observert i kirken seks år senere av prost Simon Kildal (NB Oslo: Ms.fol. 1056: XVIII Tromsø amt). Skapet hvor de sto er trolig et bevart hulrom i sakristiets nordre vegg ved siden av sakristiets alter, eller et armert skap med flere låser i sakristiets søndre vegg.⁵ Peder Krogh (1654–1731) som angivelig fjernet bøker fra Trondenes, var biskop i Trondheim fra 1689–1731. Han visiterte Finnmark hele 10 ganger, en av disse var i 1669 (Lysaker 2009a; Thrap 1895: 506–508). Det er fullt mulig at han, som omtales som en mer enn vanlig lærd mann, brakte med seg bøker fra Trondenes til sitt bibliotek i Trondheim. Tjue år senere, i 1699, gikk dette biblioteket tapt i brann.

Når man vet at bøker også forsvant fra samlinger av andre årsaker enn at de ble flyttet, er det grunn til å tro at samlingen på Trondenes opprinnelig omfattet langt mer enn tolv bind. Samlingen på Trondenes må ha endret seg i perioden fra 1100-tallet til senmiddelalderen, noe stedets bevarte kilder indikerer.

Bevarte bøker

Det er bevart ett pergamentblad (NB Ms.lat.fragm. 11) og tre trykte bøker (Pal 61, Pal 65 og Pal 68) fra Trondenes i Nasjonalbiblioteket i Oslo (Amundsen 1926: 17–19).⁶ To av inkunablene (Pal 61 og Pal 68) ble med sikkerhet dokumentert i Trondenes kirke av prost Simon Kildal i en innberetning til kommisjonen for oldsaker i 1810 (NB Oslo: Ms.fol. 1056: XVIII, Tromsø amt; se Fig. 4, 5 og 6).⁷

Pergamentbladet er et fragment fra et antifonale fra sent 1200-tall, som kan ha blitt produsert i Norge (Fig. 3).⁸ Det ble levert til det gamle Universitetsbiblioteket

⁴ Arendt fortalte Thaarup om Trondenes i 1804 (Daae 1886: 185).

⁵ Om sakristiets interiør: Bergesen 2012: 63–65.

⁶ Karlens ved Nasjonalbiblioteket i Oslo gjorde meg oppmerksom på tilknytningen mellom tre av verkene (Pal 61, Pal 65 og NB Ms.lat.fragm. 11) og Trondenes; Noen av disse konklusjonene er publisert i min Ph.D.-avhandling (Bergesen 2012: 104–107 og 117–121).

⁷ I samme innberetningen omtalte Kildal to andre bøker som ikke er bevart (se nedenfor under overskriften “Andre spor etter en boksamling”).

⁸ Bestemmelse av produksjonssted var et resultat av *Third Oslo Workshop of Latin Paleography* (Edwards 2013: 338 og 342).

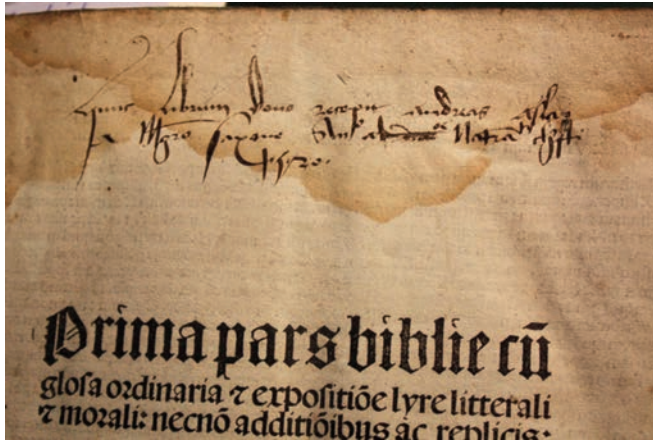

Fig. 4: Trondenes kirke, Sør-Troms: givernotis i bevart bok som ble omtalt av Kildal i 1810. 1498. I NB Oslo, signatur Pal 68. Foto: Rognald Heiseldal Bergesen.

Fig. 5: Trondenes kirke, Sør-Troms: Figur i bevart bok som ble omtalt av Kildal i 1810 (jfr. sitat). 1481. I NB Oslo, Pal 61. Foto: Rognald Heiseldal Bergesen.

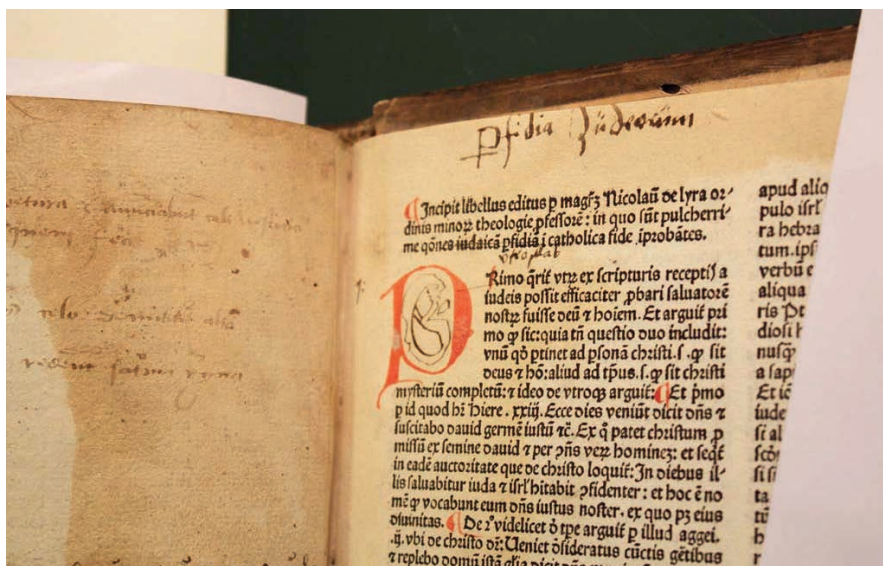

Fig. 6: Trondenes kirke, Sør-Troms: Side etter rød og hvit figur (jfr. Fig. 5) i bevart bok fra Trondenes. Kildal skrev i 1810: "... de ord judaica perfidia, har en sildigere skrivende Haand, rettet til Perfidia judæorum" (NB Oslo: Ms.fol. 1056: XVIII, Tromsø amt, Transkribert av Per Sparboe, latinsk tekst gjennomgått av Per Pippin Aspaas.). 1481. I NB Oslo, Pal 61. Foto: Rognald Heiseldal Bergesen.

i Oslo av prokurator C. J. Martinus Nissen Drejer (1808–1872) i Tromsø, sammen med opplysningen om at det opprinnelig var en del "af Bindet af en Bog fra Throndenæs Kirke" (Gjerløws privatarkiv i NRA, mappe Ant 26). Et notat i manuskriptets marg refererer til Trondenes kirke. Bladet er et bifolium, 33,0 x 24,0 cm, skrevet rom spenner over 24, 0 x 17, 0 cm; med røde og blå initialer.

Inkunablene var opprinnelig flerbindsverk; i dag består Pal 61 og Pal 65 av ett bind hver, mens Pal 68 består av tre bind. Pal 61 har tittelen *Biblia latina cum postillis Nicolai de Lyra et additionibus Pauli Burgensis*, og ble trykt i Venezia av [Johann Herbort, for] Johannes de Colonia, Nicolaus Jenson & socii i 1481 (Amundsen 1926: 17). Den omfatter kun fjerde del av Nikolaus av Lyras omfattende bibelkommentar *Postillae perpetuae in universam S. Scripturam* (heretter omtalt som *Postillae perpetuae*). Den ble innlevert til Universitetsbiblioteket ved skoledirektør P. J. B. Coucheron (1828–1912), den første skoledirektøren i Tromsø Stift (Amundsen 1926: 17). Pal 65

har tittelen *Biblia Latina*, ble trykt i Nürnberg av Kaspar Hochfeder, ca. 1491–1494 og består av siste bind: det Nye Testamentet. Den har også innbundet ni blader med håndskrevne notater av teologisk innhold (Amundsen 1926: 18). Pal 68 har tittelen *Biblia latina cum glossis ordinaria et postillis Nicolai de Lyra*, er trykket i Basel av Johann Froben & Johann Petri i 1498, og består av de tre første bind i det aktuelle trykket av Nikolaus av Lyra.

Alle tre verkene er utført av anerkjente trykkere, og det er i seg selv interessant at bøkene tok veien fra henholdsvis Venezia, Nürnberg og Basel til Trondenes. Franskmannen Nicolaus Jenson, som virket i Venezia siste halvdel av 1400-tallet, er en av inkunabeltidens mest kjente trykkere, som blant annet skar historiens første rene antikvaskrift (Amundsen 1926: XXXIII; Arnesen 1987: 80–81). Mot slutten av århundret gikk han i kompaniskap med andre trykkere; Pal 61 ble produsert i kompaniskap med Johannes de Colonia. Caspar Hochfeder, som trykte Pal 65, var en vel ansett trykker i Nürnberg (Amundsen 1926: XXX). Johann Froben var den mest berømte trykker i Basel (Amundsen 1926: XL; Arnesen 1987: 73). Mot slutten av 1400-tallet gikk han i kompaniskap med Johann Petri, noe som resulterte i trykkingen av Pal 68.

Pal 61. og Pal 68 er fra to forskjellige utgaver av *Postillae perpetuae*. Begge er kommentarverk, bestående av Bibelen og utlegninger av dens tekstene. Kommentarene i Pal 61 er utelukkende av Nikolaus av Lyra, mens de i Pal 68 er en kombinasjon av kommentarer fra Nikolaus av Lyra og den tradisjonelle *Glossa ordinaria*. Pal 65 er en bibel uten kommentarer.

I sin ovenfor nevnte innberetning til kommisjonen for oldsaker i 1810, opplyser Kildal at det var bevart tre, av opprinnelig fire, bind fra *Postillae perpetuae* på Trondenes. Bind to fantes ikke på Trondenes i 1810. Ved nærmere undersøkelser viser det seg at det verket som Kildal omtaler er identisk med en kombinasjon av Pal 61 og Pal 68 ved Nasjonalbiblioteket. Kildal forteller om det første bindet at “Øverst har giveren skrevet disse to Linjer: Hunc Librum dono recepit Andreas Aslaci a magistro Saxone anno a Natiuitate Christi 1520”. Oversatt til norsk, betyr det: Denne bok mottok Andreas [Andres] Aslakssøn av magister Saxo [Sakse] i året 1520 etter Kristi fødsel.⁹ Denne givernotisen kan leses øverst på tittelbladet på første bindet av Pal 68 (Fig. 4).

Identitetene til giver og mottaker er ikke helt entydige. Mest sannsynlig dreier giveren, magister Saxo, seg om Saxe Gunnarsson, dekan ved Nidaros domkapittel og sogneprest ved Trondenes kirke fra 1500 til 1506 (Grønli 1952: 346; Grønli 1954: 436–347; Lysaker 1987: 343). Et problem med dette er at Pal 68 ble gitt i gave først

⁹ Oversettelse av Espen Karlsen, Nasjonalbiblioteket, Oslo.

i 1520, 14 år etter at Saxe hadde vært sogneprest på Trondenes. Mottakeren, Andreas Aslaci, var trolig Andreas Aslaksson, en lærd kannik knyttet til domkapitlet i erkestiftet. Oddvar Grønli foreslår at Andreas var identisk med mester Anders på Trondenes som etter reformasjonen bisto Hans Gaas i å oversette den gamle norske kristenrett til dansk på 1550-tallet (Grønli 1952: 237–238; Lysaker 1987: 345). Både giver og mottaker ser altså ut til å ha vært nært tilknyttet Trondenes, henholdsvis som sogneprest og lektor.

Kildal beskriver i tillegg en rød figur og en håndskreven kommentar i et av bindene. Den gjenfinnes ikke i Pal 68, men i den ovenfor nevnte Pal 61, som også er et av Lyras eksegetiske verk (se sitat nedenfor og Fig. 5 og 6):

Denne femte Deel sluttes med et Registrum Chartarum Nicolai de Lyra, super totam Bibliam, og med en rødfarvet Figur neden under omtrent som saadan: [tegnning av figuren] med hviide Striber anbragt i Kors-Figur, midt inden i [jfr. Fig. 5]. Som et Anheng tilføyes endnu, der slutter heele Værket: *incipit Libellus editus per Magistrum: Nicolaum de Lyra, Ordinis minorum theologie professorem: in quo sunt pulcherrime Contiones judaica perfidia in Catholica Fide improbantur*. nb: de ord *judaica perfidia*, har en sildigere skrivende Haand, rettet til *Perfidia judæorum* [jfr. Fig. 6] (NB Oslo: Ms.fol. 1056 XIII No. 6, Trondenes sogn, Tromsø amt).¹⁰

Forfatteren av *Postillae perpetuae*, fransiskaneren Nikolaus av Lyra (1270–1349) var en fransk teolog som underviste ved universitetet i Paris, mest kjent for å ha skrevet nettopp dette verket (Smith 2008: 49). Det ble skrevet i tiden fra 1322 til 1339, og var den mest kopierte og distribuerte bibelkommentar i sin generasjon. I dag er det bevart ca. 800 manuskripter på biblioteker i Europa. Noen ser ut som raskt nedskrevne arbeidsbøker, andre er praktbøker i storformat, dekorert med fargete initialer og diagrammer. Det finnes også rundt 50 trykte versjoner, de første fra 1471–1472 (Smith 2008: 50). De bevarte bindene fra Trondenes er blant de tidligste trykte bøker i Norge. *Postillae perpetuae* er et referanseverk for preken og bibeltolkning som legger ut hele bibelen ord for ord (Kiecker 1998: 12; Smith 2008: 50). Den eksegetiske teksten presenteres sammen med bibeltekstene. Det er spesielt to aspekter som skiller den fra tidligere skrifter i genren. Det ene er fascinasjonen for jødiske bibeltolkninger, det andre vektlegging av skriftens bokstavelige betydning (*sensus litteralis*) (Smith, 2008: 51).

¹⁰ Transkribert av Per Sparboe, latinsk tekst gjennomgått av Per Pippin Aspaas.

Andre spor etter en boksamling

Det er bevart seks kilder i perioden fra 1370 til 1812 som ramser opp titler eller nevner typer bøker fra bokbestanden på Trondenes. Disse er et diplom fra 1370–1380-årene (DN VI, 302), Hans Gaas' fortale til den danske oversettelsen av biskop Jons kristenrett (1561) (Gaas [1561] 1752: 271–310; Kolsrud 1917: 195–197; Lysaker 2009b), et vedlegg til sogneprestens manntall på Trondenes 1664–1666, (RiA, Svar på kirkekommisær Titus Bülches spørsmål, Vedlegg til Sogneprestens manntall 1664–1666, Bd. 36, Rentekammeret) biskop Nannestads nedtegnelser i sin almanakk fra 1750 (Wolff [1931] 1942: 14), gjengivelsen av hans innberetning om Trondenes til kanselliet, publisert i *Antiquariske annaler* fra 1812 (Nyerup 1812, 259 og 267–268) og prost Simon Kildals (ovenfor omtalte) innberetning til kommisjonen for oldsaker i 1810 (NB Oslo: Ms.fol. 1056: XVIII, Tromsø amt). Kildene gir ikke umiddelbart et entydig inntrykk verken av antall eller type bøker, men enkelte titler ser ut til å bli omtalt flere steder. I tillegg viser de at samlingen ble supplert med lutherske bøker den første tiden etter reformasjonen. Feldt og Nannestad nevner bøker av flere reformatorer, som Martin Luther (1483–1546), Philipp Melanchton (1497–1560) Johannes Brentz (1499–1570) og Leonhard Culmann (1497/8–1562). Dette vil ikke bli behandlet her. Imidlertid vil det bli uttømmende behandlet av professor Michael Schmidt, Universitetet i Tromsø (se innledning).

Diplomet fra 1370–1380-årene, inngår i hva som i senere tid har blitt omtalt som Trondenesjordebøkene (DN VI, 302).¹¹ Den forteller at det var en årtidebok og et missale i kirken: *En þær jarder som eptir stora mandaudan vaaro giefnar. Standa þar norder schrifwader jnne j aaltids bookene oc messo bookene* (DN VI, 302).¹²

Det er grunn til å tro at det fantes et eksemplar av erkebiskop Jons gamle norske kristenrett på Trondenes. Hans Gaas skriver i fortalen til sin oversettelse av denne retten at det var lektor Anders på Trondenes som hjalp ham med oversettelsen fra norrønt til dansk (Gaas [1561] 1752: 271–310; Lysaker 1987: 345; Lysaker 2009b). Gaas skriver at de fleste norske prester rettet seg etter denne loven, en praksis som var en etterlevning fra før reformasjonen (Gaas [1561] 1752: 271–310; Lysaker 1987: 345; Lysaker 2009b). Nannestad nevner i *Antiquariske Annaler* at det var "nogle codices juris Canonici" blant bøkene (Nyerup 1812: 268). Den gamle norske kristenretten kan ha vært blant disse.

¹¹ De såkalte Trondenesjordebøkene omfatter fire lister med jordebokopppteignelser fra Trondenes som alle er trykt i *Diplomatarium Norvegicum*, bind VI, nr. 198, 274, 302 og 356 (Hansen 2003: 259).

¹² Helge Fæhn omtaler årtidebøker i artikkelen "Gudstjenestelivet i Nidaros domkirke i middelalderen" (Fæhn 1955: 623).

I vedlegget til sogneprestens manntall på Trondenes i 1664–1666, gir presten Olauf Feldt svar på en del spørsmål som kommer fra kirkekommissær Titus Bülche, deriblant hva slags inventar som finnes på Trondenes (RiA, Svar på kirkekommissær Titus Bülches spørsmål, Vedlegg til Sogneprestens manntall 1664–1666, Bd. 36, Rentekammeret). Han oppgir følgende bøker: “Biblia lat. in folio / Biblia Dan. I 4to / Bernhardus in Acta Apostolorum / Brentius in Lucam / Agvinas de Confessione / Missale papisticum in 8vo / Conciones Cúlmanni in fol. / Thomæi Psalmebog forslit / Postilla Lutheri in fol”. Dette er titler fra både før og etter reformasjonen. “Biblia lat. in folio” kan være identisk med den bevarte Pal 65 (se ovenfor). *Bernhardus in Acta Apostolorum*, *Agvinas de Confessione* og *Missale papisticum in 8vo* ser også ut til å dreie seg om middelalderlige titler (se nedenfor under rubrikkene “Liturgiske bøker” og “biblioteksbøker”). Derimot refererer resten av titlene til tidlige lutherske bøker. I 1750 visiterte biskop Fredrik Nannestad (1693–1774) Trondenes kirke. Hans observasjoner er blitt formidlet i to ulike versjoner, hans almanakknedtegnelser og innberetningen til kanselliet i København, senere publisert i *Antiqvariske annaler* (Nyerup 1812: 268). Hovedtrekkene er de samme i de to tekstene. Beskrivelsene er tidvis svært detaljerte og omfatter korstoler, alterskap, lektorium og bøker. Begge tekstene forteller at bøkene fantes i sakristiet. I almanakknedtegnelsene skriver Nannestad at: “Der [i sakristiet] findes paa en Hylde nogle Bøger: Lutheri Postill: Brentü Opp. Nogle tomi Cantii et missale in 8vo etc.: fordervede og mutilerede ved Fugtighed” (Wolff [1931] 1942: 14).

Teksten fra *Antiqvariske Annaler* forteller om lignende bøker, men fremhever at noen av dem er fra etter reformasjonen:

I dette Capitulshuus, som nu bruges deels til et Sakristie (...) haver ogsaa været et Bibliothek, hvilket kan sees af de faa og ilde beskafne Levninger, som endnu der ere til overs; thi der findes nogle af Lutheri, Melanchthonis, Brentii 2c. Skrifter, hvoraf er at merke, at dertil ogsaa ere forskaffede Bøger efter Reformationen, derforuden ere og nogle Codices juris Canonici, Missalia &c.; dog (...) ikke een af dem heel, men af Fugtighed i saadant idelig tilsluttet hvælvet Huus formuldrede (...) (Nyerup 1812: 268).

I begge kildene poengterer Nannestad at bøkene er fuktige og i dårlig stand. Han antyder at det var flere bøker på Trondenes enn de han nevner i og med at han skriver “etc.” etter *Missale in 8vo* i almanakken og *&c* etter *Missalia* i *Antiqvariske Annaler*. I denne teksten skriver han også at de bevarte bøkene på Trondenes er levninger etter et bibliotek på stedet.

Kildals innberetning til kommisjonen for oldsaker i 1810, viser til ytterligere to bøker, utover de to ovenfor omtalte, bevarte eksemplarer av *Postillae perpetuae* (NB Oslo: Ms.fol. 1056: XVIII, Tromsø amt).¹³ Den ene omtales som: “En middelmaadig Octav, defect, bestaaende af latinske Bønner og bibelske Lectioner, over Selecte Skriffsteder, nu af det gamle og nu af det ny Testamente, ogsaa af de apocryptiske Bøger, alt paa Latin” (NB Oslo: Ms.fol. 1056: XVIII, Tromsø amt). Den andre er *Summa Theologica Moralis* av Antoninus Florentinus eller Antoninus av Firenze (1389–1459), som etter sin død ble kanonisert som St. Antoninus (NB Oslo: Ms.fol. 1056: XVIII, Tromsø amt).¹⁴ Kildal skriver at boken trolig har bestått av flere bind, men at det kun var ett igjen i 1810. Han gir ingen opplysninger om dateringer, men ettersom forfatteren fullførte firebindsverket i 1458, må det ha vært fra etter den tiden. Den første trykte utgaven ble utgitt i 1470.

Foreløpig oppsummering av bokbestand

Boktitlene fra Trondenes kan deles i tre kategorier med utgangspunkt i hva slags funksjoner de hadde: liturgiske bøker, kirkerettslige bøker og biblioteksbøker.

Den omtalte liturgiske litteraturen dreier seg om messebøker, et antifonale, en årtidebok og en andaktsbok. Messebøker nevnes flere steder, deriblant i jordeboknedtegnelsen fra 1370–1380-årene, av Feldt (*Missale Papisticum in 8vo*) og av Nannestad (*Missalia in 8vo* og *Missalia e co*). Det er bevart et membranfragment fra et antifonale (NB Ms.lat.fragm. 11). Andaktsboken nevnes av Kildal: “En middelmaadig Octav, defect, bestaaende af latinske Bønner og bibelske Lectioner, over Selecte Skriffsteder, nu af det gamle og nu af det ny Testamente, ogsaa af de apocryptiske Bøger, alt paa Latin” (NB Oslo: Ms.fol. 1056: XVIII, Tromsø amt).

¹³ Teksten har for øvrig interessant informasjon om flere andre aspekter ved Trondenes, som relikvier og innvielser av altere. Den nevner ingen av kirkens lutherske bøker, fordi innberetningen var et svar på en forespørsel om oldsaker. Kildals undersøkelser var en respons på tolv spørsmål på et brev fra *Kommissionen til Oldsagers bevaring* i 1810. Spørsmålene var en del av et standardisert brev som Oldsagskommissionen sendte til kirkene i Danmark, og dreide seg om hvorvidt det fantes oldsaker fra steinalder, vikingtid eller middelalderen i kirken eller regionen som sådan. Blant annet ble det spurt konkret om det fantes relikvier i altere, inskripsjoner med munke- eller runeskrift i kirken, eller levninger fra den katolske kultus (Adamsen og Jensen 1995: 10).

¹⁴ En bearbejdet versjon av Kildals innberetning finnes i Nyrups artikkel i *Antiqvariske annaler* (Nyerup 1812, 276).

Den kirkerettslige litteraturen dreier seg om biskop Jons kristenrett som antydes av superintendent Gaas og de kirkerettslige tekstene som nevnes av Nannestad i *Antiquariske annaler* (“nogle Codices juris Canonici”).

Bibliotekslitteraturen består av seks–syv verk: Det er bevart en bibel (Pal 65) og omtalt en *Biblia lat. in folio* (Feldt). Det er bevart to bibelkommentarer av Nicolaus av Lyra (Pal 61 og Pal 68). I tillegg omtales *Summa Theologica Moralis* av Antoninus Florentinus av Kildal og *Bernhardus in Acta Apostolorum* og *Aguinas de Confessione* av Feldt.

Liturgiske bøker

Liturgiske bøker var knyttet til den praktiske gjennomføring av messe og tidesang. Det dreide seg hovedsakelig om messebøker (*missaler*), sangbøker til messen (*gradualer*), tidebøker (*breviarier*), tidesangbøker (*antifonaler*) og prestehåndbøker (*manualer*). I England var det forventet at en kirke i andre halvdel a 1200-tallet skulle eie syv bøker (*missale, breviarium, antiphonarium, graduale, troparium, ordinale* og *psalterium*) (Edwards 1989: 176; Karlsen 2013a: 34). Større kirker skulle minst ha to av hver bok.

Messeboken eller *missalet* var den vanligste boken i norske kirker (Johnsen 1908: 80; Oleson 1957: 504). Espen Karlsen har rekonstruert deler av 155 *missaler* i Norge fra tiden mellom ca. 1000 til 1500.¹⁵ Slutningene baserer seg på mellom 5000 og 6000 bevarte membranfragmenter fra Nidaros kirkeprovincs ved Riksarkivets fragmentsamling. De fleste er fra 1100-tallet. Det er ikke bevart messebøker fra Trondenes, men én eller muligens flere nevnes i de ovenfor nevnte kildedokumenter, aller først i diplomtet fra Trondenesjordebøkene, og deretter av både Feldt og Nannestad. Ordlyden hos Nannestad i *Antiquariske annaler* antyder at det har dreid seg om flere missaler i og med at det står *Missalia & co.*¹⁶ Feldt omtaler muligens samme bok som Nannestad i almanakken i det tilfellet der Feldt skriver *Missale papisticum in 8vo*

¹⁵ Omfanget i middelalderen var, i følge Karlsen, større, noe som indikeres av at de fleste norske membranfragmentene trolig ble borte etter at det på 1700-tallet ble gjennomført en omfattende kassasjon av lensregnskapene fra opp til året 1610. Middelalderske membranfragmenter ble gjenbrukt som innbindingsmateriale til regnskaper etter reformasjonen. Flere fragmenter finnes i private samlinger, og en del fremdeles i Danmark (Karlsen 2005: 148–154; Karlsen 2006, 17–22).

¹⁶ Det er umulig å avgjøre om messebøker som nevnes i Trondeneskildene er identiske med en eller flere av dem som er rekonstruert fra membranfragmenter; messebøkene fra Trondenes kan ha kommet helt bort.

og Nannestad *missale in 8vo etc.* (Nyerup 1812, 268–268; NRA, Svar på kirkekommissær Titus Bülches spørsmål, Vedlegg til Sogneprestens manntall 1664–1666, Bd. 36, Rentekammeret). Man kan heller ikke se bort fra at den middelmådige oktaven som Kildal beskriver i 1810 er samme bok, selv om den tydeligvis ikke er en messebok (NB Oslo: Ms.fol. 1056: XVIII, Tromsø amt).

Kirker på størrelse som Trondenes eide vanligvis flere missaler, ettersom flere prester skulle utføre hver sin daglige messe.¹⁷ Erkebiskop Eilivs tredje statutt (1320) påla enhver prest å ha messeboken foran seg når han leste messe (Holm-Olsen 1990: 134; Lysaker 1991: 14). Trolig eide de fleste prester sine egne *manualer* eller preste-håndbøker. Det samme statutt pålegger enhver prest å bringe med seg sitt eget *manuale* til prestestevnet (Karlsen 2013a: 34–35; Lysaker 1991: 14). Et *manuale* var en håndbok bestående av prestens formularer ved kirkelige handlinger, som dåp, skriftemål, brudevielse, begravelse og i enkelte tilfeller, messeordningen (Fæhn 1962: XXXIX). Ingen kilder oppgir at Trondenes eide eksemplarer av den trykte norske messeboken *Missale Nidrosiense* (1519). Man må regne med at stedet mot slutten av middelalderen ervervet seg et eksemplar av den, både på grunn av kirkens størrelse og bokens store opplag (Gjerløw 1982: 70; Lysaker 1987: 343).¹⁸

Et antifonale var en samling av tidebønnens sangelementer intendert for bruk i koret (Harper [1991] 2001, 288). Ofte var antifonalet et supplement til *breviarieret*, en bok som omfattet samtlige av tidebønnens tekster (Harper [1991] 2001, 290). Membranfragmentet fra antifonalet på Trondenes omhandler korets feiring av St. Cecilia, St. Clemens og Commune Apostolorum. På andre halvdel av 1200-tallet var det vanlig at kirker i England eide to eller tre antifonaler, men sjelden så mange som fire (Edwards 1989: 176; Karlsen 2013a: 34). Erkebiskop Eilivs tredje statutt (1320) påla for øvrig enhver prest som hadde gjort messetjeneste i fem vintre å eie en tidebok som, sammen med egne messeklær, skulle fremvises på prestemøtet (Lysaker 1991: 14). Man kan således gå ut fra at flere av prestene eide tidebøker, til bruk under

¹⁷ Oleson beskriver at enkelte kirker hadde flere typer messebøker, eksempelvis noen til søndagsmessene (*dominicubók*), noen til Julemessene (*Jólabók*) (Oleson 1957: 504).

¹⁸ *Missale Nidrosiense* var den første trykte messebok i Nidarosprovinns, mens *Breviarium Nidrosiense* tilsvarende var den første trykte tideboken. Det er bevart 15 (muligens 17) eksemplarer av den trykte *Missale Nidrosiense* fra 1519 (Gjerløw 1986: 68). Trolig var det langt flere, blant annet fordi biskop Erik Walkendorf var sjenerøs med avlat til innbyggerne i de sogn som kjøpte de nye trykte bøkene (Karlsen 2005: 148). Det er grunn til å tro at Olav Engelbrektsson som var titulær sogneprest på Trondenes samtidig som han redigerte nettopp *Missale Nidrosiense*, også ønsket at hans sognekirke skulle ha boken. I den grad Trygve Lysaker har rett i sitt resonnement om at Olav opprinnelig kom fra Trondenes, var dette kanskje enda en grunn for ham til eventuelt å utstyre kirken med dette nye verket (Lysaker 1961: 3–9). Tilsvarende resonnement kan anvendes om *Breviarium Nidrosiense* (Kolsrud 1919: 129–152).

tidesangen. I 1519 ble *Breviarium Nidrosiense* trykket. Selv om det ikke er bevart eksemplarer av den fra Trondenes, må man gå ut fra at en så stor kirke skaffet seg et eksemplar.

Årtidebøker ble brukt til å holde orden på alle sjelemesser, votivmesser og særlige ordninger i større kirker (Fæhn 1955: 623). De var lister over dødsdagen til menighetens avdøde medlemmer og deres donasjoner til kirken, koordinert i forhold til dens liturgiske kalender (Stanford 2011: xv).¹⁹ I enkelte tilfeller var det nedtegnet spesifikke messestiftelser for noen av de avdøde. I følge Helge Fæhn var det årtidebøker i de fleste større kirker i Norge (Fæhn 1955: 623; Johnsen 1908: 80). Dersom det stemmer, kan opplysningen om årtideboken på Trondenes også si noe om kirkens størrelse og betydning (DN VI, 302). Selv om årtideboken på Trondenes nevnes i kildene, er det ikke bevart årtidebøker fra middelalderen i Norge, verken fra Trondenes eller andre steder.

Kirkerettslige tekster

Kristenretten var i middelalderen en lov som regulerte kirken, dens eiendommer og det religiøse liv til geistlige, så vel som til verdslige menn og kvinner (Spørck 2009: 7 og 148). I Norge var den nært knyttet til bestemmelser i kanonisk rett (det internasjonale romersk-katolske rettssystemet) et bånd som ble styrket etter at Nidaros ble egen kirkeprovins i 1152. Erkebiskop Jons kristenrett (1273), som superintendent Gaas fikk oversatt på Trondenes på 1550-tallet (se ovenfor) tilhører en gruppe kanoniske lovtekster, som ble til i perioden fra 1250 til 1300, omtalt som nyere kristenretter.²⁰ Det ser ut til at det var denne kristenretten som var gjeldende for Nidaros stift fra slutten av 1200-tallet til en god stund etter reformasjonen (Spørck 2009: 165; Kolsrud 1917: 196).²¹ Filologen Bjørg Dale Spørck påpeker flere regionale trekk ved

¹⁹ De latinske betegnelsene for kategorien årtidebok varierte. To av dem var *catalogus defunctorum* eller *liber anniversariorum* (Stanford 2011: xv). Årtidebok må ikke forveksles med tidebok, som var nedtegnelser av tidebønnens tekster.

²⁰ De eldre kristenrettene ble dannet før Håkon Håkonssons tid, og var en del av landskapslovene, og dermed forskjellige for hvert av de fire lagdømmene (Spørck 2009: 148–149). Borgarting lagdømme omfattet området rundt Oslofjorden, med tingsted i Borg (Sarpsborg), Eidsivating omfattet det indre Østland, med Eidsvoll som tingsted. Frostating spente over de åtte småfylkene i Trøndelag, samt Nordmøre og Romsdal, med tingstedet på Frosta i Trondheimsfjorden. Gulating inkluderte Vestlandet fra Agder til Nordfjord, samt Sunnmøre, Valdres, Hallingdal og Setesdal. Tingstedet var Gulen i Sogn.

²¹ Historikeren Sigrun Høgtveit Berg bemerker i sin Ph.D.-avhandling at erkebiskop Jons kristenrett ser ut til å ha vært i allmenn bruk i Nidaros i senmiddelalderen (Berg, under vurdering: 262–263). Hun viser til at det ikke bare var Hans Gaas som bestilte oversettelser av denne kristenretten på 1550-tallet, men også Geble Pederssøn, og at Aslak Bolt viste til erkebiskop Jons Kristenrett i sin statutt fra 1436.

Erkebiskop Jons kristenrett; enkelte lovbestemmelser er i praksis utelukkende gjeldende for Nidaros stift eller Nidaros by (Spørck 2009: 164). De første anordningene i §13, “om oppførsel på kirkegården”, dreier seg kun om Kristkirken i Nidaros. §24, “om de dager folk skal faste foran”, nevner en bestemmelse for en lokal festdag i Nidaros (fingergullmessedag) som ikke omtales i de andre regionenes kristenretter. Arkeologen Jan Brendalsmo poengterer at hver regional kristenrett er utformet med utgangspunkt i samfunnsforhold i sitt korresponderende lagdømme (Brendalsmo 2001: 154–165; Spørck 2009: 158–159).

Erkebiskop Jons kristenrett reflekterer også det nordlige, maritime landskap som preger Trøndelag og Nord-Norge. Det finner man ut ved å sammenligne den med de regionale kristenrettene på Østlandet og Vestlandet som Spørck betegner som Nyere Borgarting kristenrett I og II og Nyere Gulating kristenrett I og II.²² Erkebiskopens versjon av kristenretten er den av de tre som har flest bestemmelser knyttet til fiske og sjøfart. I §18, “Om å betale tiende”, fastsetter den at man ikke er bundet av å betale tiende med korn, man kan vel så mye betale den med handelsvarer, arbeid og næring, samt all slags inntekt av løsøre og flyttbare bedrifter. Det nevnes hvordan skip, fiskegarn og annet utstyr skal skattlegges og hvordan reparasjoner og vedlikeholdskostnader påvirker dette. I tillegg forteller paragrafen at tiende fra skrei skal tas fra hjellen. Den nyere Gulating kristenrett I og II (henholdsvis §9 og §2) fastslår riktignok at tienden kan betales som fortjeneste av eiendom, som fe og fisk, så vel som av korn, men omtaler verken skrei eller vedlikehold av skip eller garn (Spørck 2009: 39 og 72). I Nyere Borgarting kristenrett er de maritime næringer helt fraværende; de nevnes verken i paragrafen om tiende (§1) eller andre steder (Spørck 2009: 39 og 72).²³ Erkebiskop Jons kristenrett omhandler maritime næringer også i andre paragrafer enn den om tiende. Disse er §31 “Om fattigfolks fiske”, § 33, “Hva folk kan bære fra skipet, eller om de kommer til kjøpstaden” og §30, “Om pave Alexanders løfte om helligholdelse”. Den siste omhandler dispensasjoner for å fiske sild på enkelte søndager og heligdager (Spørck 2009: 122 og 145). Den høye grad av relevans for den lokale næringsvirksomhet i Sør-Troms som man finner i erkebiskop Jons kristenrett indikerer at den var en del av de bøker som fantes på Trondenes i senmiddelalderen.

²² Jeg har anvendt Spørcks oversettelser av de nyere kristenrettene (Spørck 2009). Hun fastholder at Borgarting kristenrett II og Gulating Kristenrett II er to regionale redaksjoner av Magnus Lagabøte Håkonssons kristenrett. Denne kristenretten ble ikke landsdekkende, slik kongens intensjoner hadde vært, ettersom erkebiskopens kristenrett ble gjeldende for områdene knyttet til Frostatinget (Spørck 2009: 164).

²³ Nyere Borgarting kristenrett II har ingen bevarte bestemmelser om tiende.

Biblioteks bøker

Biblioteks bøker er en moderne betegnelse for litteratur som vanligvis var eid av geistlige eller fantes i geistlige institusjoner, men som ikke hadde noen direkte liturgisk funksjon (Karlsen 2013b: 215–216). Michael Lapidge, som introduserte begrepet, skriver at slike bøker ble anskaffet til studieformål og med henblikk på søken etter kunnskap (Lapidge 2006: 1). Begrepene studie og søken etter kunnskap er sentrale i definisjonen, fordi de innebærer en forestilling om at kunnskap er lagret i bøker. Biblioteks bøker omfatter alt fra samlinger av helgenlegender og homilie bøker til teologiske, historiske og skjønnlitterære bøker. De tre siste kategoriene fantes vanligvis bare i klostre og domkapitler (Oleson 1957, 510).

Jeg har valgt å definere bibelen som en biblioteks bok, fordi den fungerte som kirkens sentrale kunnskapskilde. Dermed var den både et reservoar av kunnskap og et objekt for omfattende studier. Jeg er vel vitende om at den også kan regnes som en liturgisk bok ettersom dens tekster ble lest i messer så vel som i tidebønner, og at den som gjenstand hadde en sakral karakter på linje med relikvier (Kessler 2002, 87). Imidlertid ble liturgiens bibeltekster vanligvis lest eller sunget fra messe bøker, tidebøker, gradualer og manualer etc. Bibelen i seg selv har ingen klart avgrenset rituell funksjon, og er verken strukturert etter kirkeårets, messens eller tidesangens gang. I stedet ble den forstått som iboende i enhver liturgisk og ekstraliturisk aktivitet. I kraft av sin antatt sakrale og allegoriske karakter hadde den en multimodalitet, så vel som et utømmelig potensial av tolkningsmuligheter, som strakk seg langt utover liturgiens strukturelt avgrensede hendelser. Et sentralt aspekt ved middelalderens bibel var oppfattelsen av at den var Kristus, og dermed all kunnskap. Gjennom studier av bibelen, skulle man kunne finne kunnskap om alt. Denne bibelforståelsen var en vesentlig forutsetning for tilvirkningen av middelalderens eksegetiske verker.

Bibelen fra Trondenes (Pal 65) er fra det siste århundret før reformasjonen (1491–1494). I dag er kun det nye testamentet bevart. I og med at de påkrevete bibeltekster fantes i messe bøker, tidebøker og annen liturgisk litteratur, var ikke bibler nødvendige for å holde messer og tidesanger i middelalderen (Johnsen 1908: 79; Oleson 1957: 507). Det var heller ikke noe krav at prester skulle eie en bibel (Holm-Olsen 1990: 134; Lysaker (overs.) 1991: 14). I Tryggvi J. Olesons oversikt over dokumenterte bøker på i Hólar bispedømme på Island, er biblene nesten fraværende, dersom man ser bort fra klostre og domkirker (Oleson 1957, 507).²⁴ Bibelen på

²⁴ Tre av kirkene i Hólar stift eide et eksemplar av Apostelenes gjerninger (*Actus Apostolorum* eller *Gjörningabók*). Oleson antyder at dette kan ha dreid seg om en Islandsk tradisjon rundt Apostlenes gjerninger. I den sammenheng er tittelen *Bernhardus in Acta Apostolorum* som nevnes i 1662 av presten Feldt på Trondenes interessant. Selv om denne trolig dreier seg om en utlegging av Apostlenes gjerninger, faller den tematisk sammen med de tre islandske titlene.

Trondenes kan forstås som et overskuddsfenomen, en markør av stedets posisjon og funksjon, og som et uttrykk for at Trondenes var et sted hvor bibelen ble brukt til fordypende studier. Imidlertid er det bevart nærmere ti trykte bibler fra inkunabeltiden (1455–1550) ved Nasjonalbiblioteket i Oslo, i tillegg til eksegetiske bibelverk (Amundsen 1926: 16–19). Dette er et relativt stort antall, noe som kan tyde på at bibler ikke var uvanlige i Norge like før reformasjonen.

De to bevarte versjonene av *Postillae perpetuae* fra Trondenes (Pal 61 og Pal 68; se ovenfor: “Bevarte bøker”) er typiske biblioteksbøker ved at de er referanseverk for preken og bibeltolkning som legger ut bibelens tekster ord for ord.

Summa Theologica Moralis, observert av Kildal på Trondenes i 1810 (se ovenfor: “Andre spor etter en boksamling”) var en håndbok i moralteologi som skulle veilede prester. Forfatteren, Antoninus Florentinus (1389–1459) var en sentral geistlig aktør i Firenze. Han var den andre prior ved San Marco-klosteret (1439–1444) og ble etter hvert byens erkebiskop (1446–1459) (Gaughan 1950: 44). *Summa Theologica Moralis* var hans mest omfattende verk. Tematisk dekker det de fleste av tidens aktuelle områder, som teologi, juss, politikk og økonomi. Verket var det første til å omhandle moralteologi i slik utstrakt skala (Gaughan 1950: 61). En del omhandler moralske aspekter ved inngåelse av forretningskontrakter: aktørene skulle ivareta fellesskapets velferd, og ikke delta i utferdigelser av urimelige eller urettferdige kontrakter (Gaughan 1950: 13). Han argumenterte også mot høye renter på lån – et stort sosialt problem på 1400-tallet (Cashill 2010: 45–46; Gaughan 1950: 16). Kirkens holdning på denne tiden, promotert av blant annet Antoninus Florentinus, var at åger ble ansett som en alvorlig synd (Cashill 2010: 41–46).²⁵

Olaus Feldt nevnte to bøker som ikke har latt seg oppspore. Disse omtales som *Agvinas de Confessione* og *Bernhardus in Acta Apostolorum*. Den første kan dreie seg om et verk av Thomas av Aquinas, muligens *Summa Theologica*. Den andre, *Bernhardus in Acta Apostolorum*, er en utlegning av Apostlenes gjerninger. Det er få kjente verk som dreier seg om Apostlenes gjerninger fra før reformasjonen (Stuehrenberg 1987: 100–103). En bibliografisk oversikt over førreformatorisk eksegetisk litteratur om dette laget av Paul F. Stuehrenberg inneholder ca. 140 titler som mer eller mindre spesifikt omhandler temaet (Stuehrenberg 1987: 105–134). En av titlene samsvarer med den fra Trondenes: Et verk fra 1400-tallet av en Bernard av Rousergues (d. 1475) med tittelen *in Acta Apostolorum* (Stuehrenberg 1987: 133). Verket er ikke bevart i dag, det er kun omtalt i *Bibliotheca Sacra* fra 1723.

²⁵ Også den mektige bankmannen Lorenzo de Medici, en nær venn av Antoninus, måtte gjøre bot for denne synden, blant annet ved å finansiere ombyggingen av San Marco-klosteret i Firenze (Cashill 2010: 41–46; Howard 2008: 8).

Kronologi

Utvalg av bevarte bøker og kjente titler fra Trondenes er tilfeldig. Man kan gå ut fra at kirken eide flere håndskrevne bøker som ikke er bevart. Mange kan ha blitt gjenbrukt til innbindingsformål. Trykte bøker, som de bevarte inkunablene fra Trondenes, egnet seg ikke for slikt gjenbruk, ettersom de var trykt på papir som er atskillig mindre solid enn pergament. Andre arbeider kan ha blitt flyttet til samlinger andre steder, som til biskop Krogs samling i Trondheim, slik Arendt antydte på begynnelsen av 1800-tallet.

De bevarte titlene gir gløtt inn i bokbestanden på Trondenes, ingen fullstendig oversikt. En kronologisk bearbeiding av materialet, fordeler titler eller boktyper i to grupper, bøker fra før 1350 og bøker fra det siste hundreåret før reformasjonen.

Tre bøker peker bakover mot tiden før svartedauden: det bevarte membranfragment fra antifonalet fra slutten av 1200-tallet, og de to bøkene som nevnes i diplommet fra 1370–1380-årene, en messebok og en årtidebok. Alle tre er liturgiske bøker.

De bevarte biblioteksøkene er fra den seneste perioden. De trykte bøkene på Nasjonalbiblioteket (Pal 61, Pal 65 og Pal 68) og den omtalte *Summa Theologica Moralis* (1458) er fra tiden like før reformasjonen. Opplysningene fra Feldt om *Aquinas de Confessione* og *Bernhardus in Acta Apostolorum* forteller ikke når disse ble laget. Dersom den første er Aquinas sin *Summa theologica* kan den ha blitt produsert allerede på 1200-tallet, men mest sannsynlig senere. Den siste er fra senmiddelalderen, dersom den er identisk med Bernard av Rousergues (d. 1475) sitt verk *in Acta Apostolorum*.

På Island var det på 1300-tallet, fire kirker, foruten domkirkene, som eide eksemplarer av den gamle kristenretten (Oleson 1957: 507–509). Disse var relativt store. Ettersom Trondenes var den dominerende kirken i Sør-Troms er det rimelig at den hadde et eksemplar av kristenretten også på 1300-tallet, som på Island.

Man må regne med at det hele tiden har vært tilstrekkelig med liturgisk litteratur, bestående av missaler, gradualer, brevarier, antifonaler etc. på Trondenes. Ettersom stedets kirke især mot slutten av middelalderen var markant og betydelig, er det grunn til å anta at bokbeholdningen, kanskje mer enn i mindre kirker, var i tråd med offisielle instruksjer, som den fra biskop Eilifs tredje statutt. Samlingen ble nok utvidet med eksemplarer av *Missale Nidrosiense* og *Breviarium Nidrosiense* mot slutten av middelalderen.

Oppsummerende viser kildene at det har vært liturgiske bøker i kirken hele tiden, men at samlingen mot slutten av middelalderen ble supplert med flere biblioteks-bøker. Det skjedde på den tiden da Trondenes var en kollegiatkirke. Trolig har det vært juridisk litteratur i kirken siden 1300-tallet.

Boksamlingens funksjoner

Trondenes kirke, som forvaltet boksamlingen var den dominerende kirke i Sør-Troms, en kirke som var på sitt mest markante like før reformasjonen. I den forbindelse kan man stille spørsmål om samlingen gjenspeilet kirkens ulike funksjoner og dens utvikling. Nedenfor diskuteres først bøkernes liturgiske funksjoner på Trondenes. Deretter skiftes fokus mot den kirkerettslige litteraturens rolle. Til sist drøftes biblioteksbøkene som fundament for teologisk fordypning og undervisning av prester. Innledningsvis skisseres noen trekk ved utviklingen av stedets kirke og dens rolle lokalt og regionalt; dette danner et historiske bakteppe for drøftingene.

Det har vært kirke på Trondenes siden tidlig på 1100-tallet, men den nåværende bygningen ble påbegynt sent på 1100-tallet eller 1200 og fullført rundt 1420 (Eide 2005: 27–29). Det ser ut til at koret raskt ble ferdig, men at skipet ble stående uten tak frem til 1400-tallet. Trondenes var et kannikgjeld fra 1400-tallet – om ikke tidligere – og en kollegiatkirke fra ca. 1430. Spesielt mot slutten av middelalderen – da kirken var kollegiatkirke – må det ha foregått en omfattende døgnkontinuerlig liturgi i kirkerommet. Antall korstoler og altere antyder liturgiens omfang (Bergesen 2012: 115–120). Trondenes sogn omfattet tretten underliggende kapeller og hele det området som i dag er Sør-Troms – fra Kvæfjord i sør til Hillesøy i nord. Kannikgjeldet var det mest inntektsgivende i hele Norge i senmiddelalderen, en inntekt basert på fiskerier og salg av tørrfisk.

De tre bevarte bøkene fra høymiddelalderen var liturgiske bøker. Det er ingen spor etter biblioteksbøker, dersom ikke de to som nevnes av Feldt (se ovenfor) faktisk var fra denne tiden.²⁶ En ensidig beholdning av liturgisk litteratur er et karakteristisk trekk ved mindre kirker; liturgiske bøker var nødvendige for kirkens drift. På 1200-tallet sto kirkeskipet uten tak på Trondenes. Ettersom dette innebar mindre plass for flere aktører, var kirkebygningen således mindre forenlig med et stort presteskap enn senere. Fra denne tiden er det få kilder fra stedet. Imidlertid ser det ut til at anlegget opprinnelig var planlagt for en omfattende liturgi med et flertallig presteskap (Eide 2005: 23).²⁷ I tillegg antyder årtideboken og muligens antifonalet at kirken hadde en mer prominent funksjon. I følge Helge Fæhn var årtidebøker noe som særpreget større kirker (Fæhn 1955: 623; Johnsen 1908: 80).

Forekomst av et antifonale kan være et særtrekk ved Trondenes. Dette er også interessant fordi antifonale-fragmentet der er betydelig eldre enn korstolene som ble

²⁶ Man kan ikke se bort fra at det fantes andre biblioteksbøker i kirken på 1200-tallet som er borte i dag.

²⁷ Sikkelpprofilen som løper rundt hele kirken ser ut til å ha blitt oppmurt da kirken ble påbegynt.

bygget i 1465.²⁸ Dette fremmer et spørsmål om hvorvidt det kan ha vært et flertallig prestekor på Trondenes også før 1400-tallet. En enslig prest i en liten kirke var pålagt å lese messe og tidebønner daglig, men han var ikke forpliktet til å synge dem (Hohler 2013: 382–383). Dermed var det strengt tatt ikke nødvendig med et antifonale på Trondenes dersom kirken kun hadde en prest. Fragmentet fra Trondenes-antifonalet inneholder notasjoner for at tidebønnene skal synges. Dermed indikerer det flere aktører som fremførte tidesangen sammen.

I England skulle alle kirker på 1200-tallet, store som små, eie minst et antifonale hver (Edwards 1989: 175). Det er ingen tilsvarende påbud i norske kilder. Det nærmeste er Biskop Eilif, som i sin tredje statutt, bestemte at alle prester skulle ha et eget breviarium etter å ha virket som prest i fire år, og at dette skulle vises frem på prestestevnet, men han skrev ingen ting om antifonaler (Lysaker 1991: 14). Et antifonale kan dermed ha vært noe man anskaffet seg dersom det var liturgisk motivert, altså hvis kirken hadde sangkor. Med fare for å presse kilden for hardt, kan man hevde at forekomsten av antifonale-fragmentet fra Trondenes indikerer at det var kor og flere prester på stedet også før 1400-tallet. Dette kan også si noe om kirkens status på 1200-tallet.

I sin fortale til den danske oversettelsen av Biskop Jons kristenrett 1561, trakk hans Gaas frem flere begrunnelser knyttet til geografi, klima og økonomi i Trondhjem stift, som hadde vært motiverende for oversettelsen av teksten (Kolsrud 1917, 196). Han skrev at folk måtte reise syv til ti sjømil hver gang de skulle til kirke. Mange steder kunne man ikke dyrke korn, og de steder hvor man kunne dyrke litt, ble avlingen ofte ødelagt av frost. En prest som skulle livnære seg av tiende, måtte løse det på andre måter enn i Danmark, hvor tienden ble gitt som korn. Erkebiskop Jons kristenrett gjorde rede for hvordan tienden kunne gis som fisk, tjære, salt eller hvalspekk, trekk som ikke ble ivaretatt i den danske kirkeordinansen. Den var tilpasset nordlige, maritime landskaper hvor korn i liten grad kunne dyrkes, og var dermed gunstig for steder som Trondenes. Gaas sin beskrivelse er en kontekstualisering av kristenretten i nord, også før hans tid. En kilde fra 1632 antyder rettspraksisen rundt innbetaling av tiende i nord før reformasjonen. Den opplyser om en nordnorsk bonde som forteller at man pleide å få tilbake et bestemt antall fisk per hundre, noe som ble forstått som godtgjørelse for at man holdt gjeld og gjeldeved til fisketienden, slik at fiskeren

²⁸ Da han var på Trondenes i 1742 beskrev major Schnidtlér følgende inskripsjon på korstolens baldakin: *Sveno Erici, Decanus Nidrosiensis, fecit hoc opus, (propter) Familiarem summ, Petrum Botolphi, Anno Domini Millesimo Quadringentesimo Sexagesimo Quinte; Orate pro Eis* (Qvigstad og Wiklund Bd. II 1929: 405f). Oversettelse: "Svein Eiriksson gjorde dette arbeid for sin *familiaris* (venn, fortrolige, tjener eller lignende) Peter Bottolvsson år 1465. Be for dem" (oversatt av Espen Karlsen, NB, Oslo).

ikke hadde noe bry med tiendefisken før den ble tørr (Spørck 2009: 182; Sogner 1961: 69).

I senmiddelalderen var Trondenesområdet arena for et mangfold av transaksjoner. Økonomiske verdier ble fordelt og omfordelt mellom fiskere, bønder, biskop, setesveiner, konge, fut, og såkalte knaper (rike jekteeiere som fraktet tørrfisk sørover og varer nordover) (Blom 1997: 282; Hansen 2003: 253–276; Imsen 2002: 69–73). På biskop Olav Engelbrektssons tid var det 69 setesveiner i Nord-Norge, hvorav fem holdt til i Senja len. Sammen med knapene var setesveinene de rikeste i Trondenesområdet. Som biskopens representanter skulle de både drive inn og videresende biskopens naturalinntekter. I tillegg drev de egne virksomheter med omsetting av fisk og andre varer i nærområdet. Biskop Jons kristenrett må ha vært et nødvendig verktøy i forvaltningen av kirkens resurser i området, så vel som ivaretagelsen av allmuens åndelige velferd. Lignende temaer berøres for øvrig av Antoninus Florentinus i *Summa Theologica Moralis*. Boken omhandler blant annet moralske aspekter ved utlån av penger, og utferdigelse av kontrakter (se ovenfor). Den kan, sammen med kristenretten og andre bøker, ha fungert som en ledetråd for moralsk opptreden på Trondenes i tilknytning til merkantile anliggender i senmiddelalderen.

Historikeren Trygve Lysaker argumenterer for at “Lector Anders”, som hjalp Hans Gaas med oversettelsen av kristenretten, hadde beskjeftiget seg med undervisning av prester på Trondenes i middelalderen, og at dette forteller om en tidligere tradisjon på stedet (Lysaker 1987: 345; Grønli 1952: 237–238). Han trekker denne slutningen fordi Anders hadde tittelen lektor. Selv om dette ofte var betegnelsen for en lavere liturgisk vigselfgrad som hadde å gjøre med lesing av tekster for forsamlingen, hadde tittelen særlig i senmiddelalderen en betydning relatert til den undervisning som foregikk i en del kollegiatkirker. Betegnelsen kollegiat er for øvrig den etymologiske forløperen til det engelske termen *college*. Dersom lektor Anders var identisk med Andreas Aslaksson, som for øvrig ser ut til å ha mottatt Pal 68 fra Saxe Gunnarsson (se ovenfor), er det trolig snakk om en lærd geistlig som ble utdannet innen blant annet juridikum ved universitetet i Rostock på 1420-tallet (Grønli 1952: 238). Det store antall teologiske biblioteks bøker fra Trondenes støtter Lysakers påstand om stedet som læresete. Trolig dreier det seg om flere enn de fem titlene vi i dag kjenner til, hvorav tre representerer de bevarte bøkene (Pal 61, Pal 65 og Pal 68). Det kan ha vært bøker som senere ble overført til andre samlinger, kanskje av biskop Krog (se ovenfor) eller som ble brukt til innbinding av nyere bøker.

Biblioteks bøker fantes vanligvis i klostre og domkapitler, hvor det i tillegg til en omfattende liturgi, også foregikk teologisk fordypning og undervisning. Antoninus Florentinus skrev i sin tid *Summa Theologica Moralis* for å bedre opplæringen av

prester; på Trondenes kan den ha hatt tilsvarende funksjon. *Postillae perpetuae* av Nikolaus av Lyra hadde ingen direkte tilknytning til liturgien. Måten den var strukturert, med kommentarer av Lyra og *Glossa ordinaria* til hver setning i bibelen, krevde en tilnærming preget av akademisk refleksjon. Begge disse verkene var relativt nye, især *Postillae perpetuae* representerte en aktuell forståelse av eksegesen. Dette tyder på at enkelte på Trondenes anså det som viktig å lese relativt ny teologisk litteratur. Om det ble utdannet prester på Trondenes eller ikke, er det i alle fall sannsynlig at boksamlingen, sammen med det relativt store antallet prester, bidro til å gjøre stedet til et lokalt kompetansesenter. Her ble det forvaltet kyndighet innen skriveferdighet, teologi og juridikum. Dette må ha vært en stor resurs for den region som prestene betjente.

Avslutning

De bevarte bøker og dokumenter fra Trondenes indikerer at det var en omfattende boksamling på stedet i senmiddelalderen, bestående av liturgiske bøker, juridisk litteratur og biblioteks bøker. Samlingen ser ut til å ha endret karakter fra høymiddelalderen til tiden før reformasjonen. Bøkene vi kjenner til fra den første tiden var liturgiske bøker, mens samlingen ble supplert med flere biblioteks bøker i senmiddelalderen. Det kan ha vært en del juridisk litteratur i kirken også før senmiddelalderen. Forekomsten av et fragment fra et antifonale fra slutten av 1200-tallet og omtalen av en årtidebok fra Trondenes tyder på at kirken hadde regional betydning også på 1200-tallet – en periode da kildene fra stedet ellers er tause, og bare kirkens kor sto under tak. Til tross for dette, antyder boksamlingens kronologiske profil at det var få, eller kanskje bare én, prest på stedet i høymiddelalderen, og at funksjonene da hovedsakelig var liturgiske. Kirken hadde sin storhetstid det siste hundreåret før reformasjonen. Da forteller kirkens inventar at liturgien var mer kompleks. De bevarte og omtalte bøkene antyder at kirken hadde viktige oppgaver knyttet til juridisk og merkantil forvaltning. I tillegg indikerer både skriftlige kilder og bevarte bøker at stedet var et regionalt læresetet i senmiddelalderen.

Bibliografi

- ADAMSEN, Christian & Vivi Jensen. 1995. *Danske præsters indberetninger til oldsagskommissionen af 1807*. Høbjerg: Wormianum.
- . 2003. *Danske præsters indberetninger til Oldsagssamlingen af 1807. Tillæg og registre*. Høbjerg: Wormianum.

- AMUNDSEN, Leif. 1926. *Katalog over Universitetsbibliotekets Paleotypsamling*. Oslo: Universitetsbiblioteket.
- ARNESSEN, Jacob Rask. 1987. *Fra begrep til lydskrift og massemedium. Levende skrift*. Oslo: Rask Arnesens forlag.
- BERG, Sigrun Høgtveit. Under vurdering. *Trondenes kannikgjeld – makt og rikdom gjennom seinmellomalder og reformasjon*. Avhandling levert for graden Philosophiae Doctor oktober 2013. Tromsø: HSL-trykkeriet.
- BERGESEN, Rognald Heiseldal. 2012. *Sangere i det Himmelske Jerusalem. Funksjonsanalyser av inventaret i Trondenes kirke*. Avhandling levert for graden Philosophiae Doctor. Tromsø: HSL-trykkeriet.
- BERULFSEN, Bjarne. 1948. *Kulturtradisjon fra en storhetstid. En kulturhistorisk studie på grunnlag av den private brevlitteratur i første halvdel av det 14. Hundreår*. Oslo: Gyldendal.
- BLOM, Grethe Authén. 1997. *Hellig Olavs By. Middelalder til 1537*. Bind 1. Trondheims Historie 997–1997. Drammen: Universitetsforlaget.
- BRENDALSMO, A. Jan. 2001. *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag. Ca. 1000–1600*. Oslo: A. J. Brendalsmo.
- CASHILL, Jack. 2010. *Popes & Bankers: A Cultural History of Credit and Debit from Aristotle to AIG*. Nashville Tennessee: Thomas Nelson.
- DAAE, D. Ludvig. 1886. “Om Mag. Gert Henrikssøn Miltzow, Sognepræst til Voss”. *Historisk tidsskrift Anden Række* 5 (1886), 161–187.
- DUFFY, Eamon. 2006. *Marking the Hours. English People and their Prayers 1240–1570*. New Haven and London: Yale University Press.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, 23 bd. utg. Chr. A. Lange m.fl., Christiania/Oslo 1847–2011.
- EDWARDS, Owain Tudor. 1989. “How Many Sarum Antiphonals Were there in England and Wales in the Middle of the Sixteenth Century?”. *Revue Bénédictine* 99 (1989), 155–180.
- . 2013. “Medieval Music Manuscripts in Nasjonalbiblioteket (the National Library), Oslo”. I Espen Karlsen (red.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway. Studies in Memory of Lilli Gjerløw*, 337–360. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- EIDE, Ole Egil. 2005. *Trondenes kirke. Fra 1200-tallet eller fra senmiddelalderen*. Trondarnes Distriktsmuseums skriftserie 7. Harstad: Trondarnes distriktsmuseum.
- FÆHN, Helge. 1955. “Gudstjenestelivet i Nidaros Domkirke i Middelalderen”. I Fjellbu, Arne, Theodor Petersen, Arne Bergsgård, Th. M. Andersen, Olaus Schmidt og Tord Godal (red.), *Nidaros Erkebispesetol og bispesete 1153–1953*, 601–

631. Oslo: Land og kirke.
- (red.). 1962. *Manuale Norvegicum (Presta Handbók)*. Oslo: Universitetsforlaget.
- GAUGHAN, William Thomas. 1950. *Social Theories of Saint Antonius from His Summa Theologica*. Ph.D.-avhandling. Washington D.C.: The Catholic University of America Press.
- GJERLØW, Lilli. 1986. “The Breviarium and the Missale Nidrosiense (1519)”. I Bekker-Nielsen, Hans, Marianne Børch og Bengt Algot Sørensen (red.), *From Script to Book. A Symosium*, s. 50–76. Odense: Odense University Press.
- GRØNLI, Oddvar. 1952. “Ei ættetavle frå reformasjonstida”. *Norsk slektshistorisk tidskrift* 13 (1952), 209–245.
- . 1952. “Ei ættetavle frå reformasjonstida. Tillegg”. *Norsk slektshistorisk tidskrift* 14 (1954), 345–355.
- GAAS, Hans (overs.). 1752. —Den gamle norske Christenret af gammel Norsk paa Dansk udsat [1561]. I Paus, Hans, *Samling af gamle norske love* bd 1, 271–310. København.
- HANSEN, Lars Ivar. 2003. “Trondenes Kannikgjeld”. I Imsen, Steinar (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Søkelys på erkebispesetet i Trondheim og Nidarosprovinsens historie*, 255–277. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- HARPER, John. (1991) 2001. *The forms and orders of western Liturgy from the tenth to the eighteenth century. A Historical Introduction and Guide for Students and Musicians*. Oxford: Clarendon Press.
- HOHLER, Christopher. 2013. “Review of *Antiphonarium Nidrosiensis Ecclesiae*, edited by Lilli Gjerløw”. I Karlsen, Espen (red.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway. Studies in Memory of Lilli Gjerløw*, 381–385. Oslo: Novus [Trykket på nytt fra *Historisk tidsskrift* 63 (1984)].
- HOLM-OLSEN, Ludvig. 1990. *Med fjærpenn og pergament. Vår skriftkultur i middelalderen*. Oslo: Cappelen.
- HOWARD, Peter Francis. 2008. *Beyond the Written Word. Preaching and Theology in the Florence of Archbishop Antoninus 1427–1459*. Firenze: Leo S. Olschiki Editore.
- IMSEN, Steinar. 2002. *Noregs nedgang*. Oslo: Samlaget.
- JOHNSEN, Oscar Albert. 1908. “Norske geistliges og kirkelige institutioners bogsamlinger i den senere middelalder”. I *Sproglige og historiske afhandlinger viede Sophus Bugges minde*, 73–96. Kristiania: Aschehoug.
- KARLSEN, Espen. 2005. “Liturgiske bøker i Norge inntil år 1300 – import og egenproduksjon”. I Imsen, Steinar (red.), *Den kirkehistoriske utfordring*, 147–170. Trondheim: Tapir Akademisk forlag.
- . 2013a. “Latin Manuscripts of Medieval Norway: Survival and Losses”. I Karlsen,

- Espen (red.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway. Studies in Memory of Lili Gjerløw*, 27–40. Oslo: Novus.
- . 2013b. “Fragments of Patristic and Other Ecclesiastical Literature in Norway from c. 1100 until the Fifteenth Century”. I Espen Karlsen (red.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway. Studies in Memory of Lili Gjerløw*, 215–270. Oslo: Novus.
- KESSLER, Herbert L. 2004. *Seeing Medieval Art*. Toronto: University of Toronto Press.
- KIECKER, James George. 1998. *The Postilla of Nicholas Of Lyra on the Song of Songs*. Milwaukee: Marquette University Press.
- KOLSRUD, Oluf. 1917. *Den Norske Kirkes Mindesskrift ved reforasjonens 400-Aars-Jubileum. Mar 1917. Utkast til en norsk kirkeordinans*. Christiania: Dybwad.
- . 1919. “Vår eldste trykte bok. Breviarium Nidrosiense. Paris 1519”. *Norsk Boktrykk kalender*. Anden årgang (1919), 129–152.
- LAPIDGE, Michael. 2006. *The Anglo-Saxon Library*. Oxford: Oxford University Press.
- LYSAKER, Trygve. 1961. “Erkebiskop Olav Engelbrektssons bakgrunn”. *Det kgl norske videnskabers selskabs skrifter*. 3 (1961), 1–10.
- . 1987. “Var Trondenes kirke en kollegiatskirke i senmiddelalderen?” *Håloygminne* 4 (1987), 335–345.
- . (overs.). 1991. “Erkebiskop Eilifs råd og instruksjer fra 1320-årene”. *Småskriftserien* 1 (1991), 5–16.
- . 2009a. “Peder Krog: utdypning”. I *Norsk biografisk leksikon* (2009) Hentet 6. september 2013 fra http://nbl.snl.no/Peder_Krog/utdypning
- . 2009b. “Hans Gaas: utdypning”. I *Norsk biografisk leksikon* (2009) Hentet 10. september 2013 fra http://nbl.snl.no/Hans_Gaas/utdypning.
- NASJONALBIBLIOTEKET, Oslo, Ms.fol. 1056: XVIII, Tromsø Amt, *Prost Kildals innberetning 1810 til Commisionen*.
- NYERUP, Rasmus. 1812. “Beskrivelse af den gamle Tronæs Kirke i Nord-landene i Norge. Efter flere Efterretningers Sammenligning”. *Antiquariske Annaler* 1 (1812), 258–277.
- OLESON, Tryggvi J. 1957. “Book Collections of Medieval Icelandic Churches”. *Speculum* 3 (1957), 502–510.
- QVIGSTAD, Just & Konrad B. Wiklund. 1929. *Major Peter Schmitlers Grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745 II*. Oslo: Kjeldeskriftfondet.
- RiA, Riksarkivet, Oslo, Svar på kirkekommisær Titus Büliches spørsmål, Vedlegg til Sogneprestens manntall 1664– 1666 Bd. 36, Rentekammeret.
- SCHMIDTS, Michael. Under redigering. “Das Trondenes Armarium, Versuch einer

- Rekontextualisering”. I Hansen, Lars Ivar, Ingebjørg Hage, og Rognald Heiseldal Bergesen (red.) *The Protracted Reformation in Northern Norway*.
- SMITH, Lesley. 2008. “Nicholas of Lyra and Old Testament Interpretation”. I Sæbø, Magne (red.), *Hebrew Bible / Old Testament. The History of Its Interpretation Volume II. From the Renaissance to the Enlightenment*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- SOGNER, Sølvi. 1961. “Bondeluten i reformasjonsårhundret”. *Heimen* 2 (1961), 61–71.
- SPØRCK, Bjørg Dale. 2009. *Nyere norske kristenretter*. Oslo: Aschehoug i samarbeid med Fondet for Thorleif Dahls kulturbibliotek og Det norske akademi for språk og litteratur.
- STANFORD, Charlotte A. 2011. *Commemorating the Dead in Late Medieval Strasbourg: the Cathedrals Book of Donors and Its Use (1320-1521)*. Farnham: Ashgate.
- STUEHRENBURG, Paul F. 1987. “The Study of Acts before the Reformation: A bibliographic Introduction”. *Novum Testamentum* 29 (1987), 100–136.
- SVARTVASSMO, Asbjørn. 1988. “Trondenes kirkested i mellomalderen. Kloster, kollegiat eller bare et oppholdssted for dekanenes kapellaner?”. *Håløygminne* 3 (1988), 426–435.
- THRAP, Daniel. 1895. “Krog, Peder, 1654–1731, Biskop”. I *Dansk biografisk lexikon* Bd. 9, 506–508. København: Gyldendahl.
- WOLFF, J. U. (red.). 1942. “Biskop i Trondhjem dr. Fr. Nannestads optegnelser i hans almanakk av 1750 om kirker i Nord-Norge”. *Tromsø Museums Årshefter. Kulturhistorisk avdeling nr. 4*, 3 (1942; 1. Utg. 1931), 1–83.

Summary

Before the Reformation, there was a significant collection of books in the North Norwegian parish Church at Trondenes (Fig. 1). Located in a rich maritime fishing district about 300 kilometres north of the polar circle, it was the northernmost catholic stone church in the world. Served by 6–9 priests reading masses and singing the Holy Office, it was also the only collegiate church in the vast region of Southern Troms, an area comprising more than 2000 square kilometres, and thirteen chapels. The chancel at Trondenes was one of the largest in Norway, and the church was equipped with fourteen choir stalls, eight altars and at least seven reredoses (Fig. 2).

Book collections in such churches were usually larger and more elaborate than in ordinary parish churches. The number of books in the library at Trondenes is not

known, but several sources give substantial glimpses into the compound of the collection at different points in time. At the National Library in Oslo are preserved one fragment from an antiphonal and five volumes from three different printed books, all originally from Trondenes. Six medieval or early modern documents give further information about medieval book titles from the Trondenes Library. Previously these sources have never been compared. In the article this material is discussed in order to illuminate distinctive features of the book collection related to chronology and the functions of the church. The functions considered are not only related to liturgy, but also to canon law, collecting tithe, and education of priests.

The collection consisted of liturgical books, library books and canon law. According to the preserved material, the collection appears to have changed its character from the thirteenth to the sixteenth century. In the former, the collection consisted only of liturgical books; the known books from the period are one missal, one obituary book and the antiphonal of which there is one preserved fragment dated to the end of the thirteenth century (NB Ms.lat.fragm. 11). In the sixteenth century, the collection was complemented with several library books, of which five volumes have been preserved. These are two printed versions of the *Postillae perpetuae* by Nicholas of Lyra (Pal 61 and Pal 68), and one version of the Bible (Pal 65). The title *Summa Theologica Moralis* by Antonini Florentini is also known from Trondenes. There might have been canon law books in the church from as early as the fourteenth century.

The occurrence of the antiphonal and the obituary book indicate that the collection of liturgical literature at Trondenes before the Black Death was more elaborate than in ordinary parish churches. Obituary books mostly seem to have occurred in larger churches. Antiphonals were primarily made for several singers; indeed a parish priest in a small parish church was obligated to recite the office, but he did not have to sing it. Thus he would not need any antiphonal, only a breviary. Consequently the antiphonal at Trondenes may signify a choir consisting of several priests in the church as early as the thirteenth century. That is long before 1465, when the choir stalls at Trondenes were produced. Yet English evidence suggests that also smaller churches in Norway owned antiphonals. In England every church, big or small, was supposed to own an example. To the extent that English conditions are applicable to Norwegian reality, this is weakening the assumption of a priest choir at Trondenes in the thirteenth century.

The canon law dealt among other things with matters concerning disputes about benefices, tithes and all disputes involving clerics. The local canon law of the diocese at Nidaros was adapted to the specific arctic conditions of Northern Norway relating

to climate, long distances and the specific economic base of the region. In the sixteenth century Trondenes was the wealthiest canonry of Norway. It was the scene of a multitude of transactions between fishermen, farmers, local magnates and the representatives of both the bishop and the king. The local canon law must have been a necessary tool dealing with the management of the economic resources and other interests of the church in the district. These matters are also some of the subjects of the *Summa Theologica Moralis* by Antoninus Florentinus, which among other things discusses moral aspect of banking and drawing up contracts.

The library books at Trondenes indicate that the collegiate was a local knowledge centre that might have had a function in the training of priests in the diocese. *Summa Theologica Moralis* was originally written to provide better training of priests in Florence; its functions could have been similar at Trondenes. The *Postillae perpetuae* had an analytic structure that demanded an academic and insightful approach. Every sentence of the bible was accompanied by an exegetic commentary by Lyra and *Glossa ordinaria*. Probably both books formed a part of a bigger compound of theological books at the library. Together with the priests who mastered skills in reading and writing, theology, liturgy and law, the books contributed to make Trondenes a considerable local resource.

Rognald Heiseldal Bergesen (f. 1966) er postdoktor i kunstvitenskap ved Universitetet i Tromsø. (Adresse: Teorifagbygget hus 4, TEO-H4 4.458, UiT Norges arktiske universitet, N-9019 Tromsø). Bergesens faglige interesser er kirkeinventar, kirkerom, bokillustrasjoner og billedbruk i middelalder og tidlig nytid. Hans Ph.D-avhandling omhandler senmiddelalderens inventar i Trondenes kirke.
